

ОСОБИСТІСНА ПАРАДИГМА ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ-СИРИТ
У КОНТЕКСТІ СОЦІАЛЬНИХ ЗМІНTHE PERSONAL PARADIGM OF EDUCATION OF ORPHANS
IN THE CONTEXT OF THE SOCIAL CHANGE

У статті доведено актуальність і доцільність особистісної парадигми виховання дітей-сирит у контексті сучасних соціальних змін. Наголошується на необхідності обґрунтування сучасної парадигми освіти, що забезпечить можливість визначення оновленої сутності, змісту освітньо-виховної практики, її місця в загальній системі людської діяльності, її значення в процесі формування особистості. Проблема вдосконалення традиційних підходів у вихованні особистості дитини-сироти та оновлення традиційних теоретико-методологічних засад виховання дітей-сирит з урахуванням соціальних змін сучасного суспільства потребує поглибленого дослідження, пошуку шляхів оптимізації виховних технологій. Метою публікації є аналіз та осмислення філософсько-освітньої методології щодо становлення та розвитку нової парадигми освіти в Україні та особистісної парадигми виховання дітей-сирит.

У статті підкреслюється, що опікунсько-виховна діяльність повинна базуватися на принципах актуалізації особистісного ресурсу дітей-сирит та створенні оптимальних умов для їх емоційного та соціального розвитку.

Особистісна парадигма виховання дітей-сирит, в якій головним є емоційний і соціальний розвиток дитини, вбачається найбільш ефективною в сучасних умовах трансформації інституційних форм утримання дітей. Особистісна парадигма виховання не просто декларує, а утверджує дитину як найвищу цінність життя, передбачає визнання її індивідуальності, самобутності, самоцінності. Вихованець розглядається як особистість, яка сама може вибирати такий шлях освіти, який допоможе їй досягнути найкращих результатів. Головне завдання виховання при цьому підходить – допомогти дитині-сироті якомога ефективніше взаємодіяти з оточуючим світом, створити оптимальний освітній простір для засвоєння нею вітагенного досвіду.

Ключові слова: діти-сироти, опіка, опікунсько-виховна діяльність, особистісна парадигма виховання, Україна.

The article substantiates the relevance and expediency of the personal paradigm of raising orphans in the context of contemporary the social change. The necessity of substantiation of the modern paradigm of education is emphasized, which will provide an opportunity to determine the updated essence, the content of educational and educational practice, its place in the general system of human activity, its importance in the process of personality formation in particular.

The problem of improving the traditional approaches in the education of the orphan personality, and updating the traditional theoretical and methodological foundations of orphan education, taking into account the social changes of modern society, requires in-depth research, finding ways to optimize educational technologies.

The purpose of the publication is to analyze and understand the philosophical and educational methodology on the formation and development of a new paradigm of education in Ukraine, and the personal paradigm of raising orphans.

The personal paradigm of raising orphans, in which the emotional and social development of the child is central, seems to us to be the most effective in the current conditions of transformation of institutional forms of child support. The personal paradigm of education does not simply declare, but affirms the child as the highest value of life, implies recognition of her personality, identity, self-worth.

The pupil is seen as an individual who can choose the path of education that will help her achieve the best results. The main task of education in this approach – to help the orphan as effectively as possible to interact with the surrounding world, to create the optimal educational space for her to absorb the vitagen experience.

Key words: orphan, tutelage, tutelage-educational activity, guardianship, personal education paradigm, Ukraine.

УДК 159.9:316.6:37.013.42

DOI <https://doi.org/10.32843/2663-6085-2019-18-1-6>

Лялюк Г.М.,

канд. психол. наук,
доцент кафедри психології діяльності
в особливих умовах
Львівського державного університету
внутрішніх справ

Постановка проблеми в загальному вигляді.

Роль освіти в цивілізаційному вихованні дітей та молоді завжди адекватно розкривається у контексті кардинальних соціальних змін, які передбачають, насамперед, зміну у філософському осмисленні життя, у філософії освіти, а в ній – освітньої парадигми. Перетворення змісту освіти впливає зі зміни структури потреб та інтересів суспільства на сучасному етапі, зі змін вимог, які ставить сучасне суспільство перед особистістю, яка адаптує та ретранслює певні культурні, соціальні, цивілізаційні цінності.

Україна, як, власне, і весь світ, намагається відшукати соціальну, економічну та науково-технологічну платформи виживання, нову парадигму підготовки людини до життя, яка б забезпечила

не лише адаптивне ставлення до дійсності, але й розвиток самої дійсності відповідно до людських вимірів життя, продиктованих ідеалами ХХІ ст. Центром цієї парадигми є освіта, яка розвивається як відповідь на виклики цивілізації і водночас як відповідь на потреби людини знайти своє місце і можливості самореалізації в новому глобальному просторі [1, с. 6].

Інтеграція України до європейського економічного, культурного, освітнього простору вимагає розв'язання цілої низки проблем у навчанні та вихованні підростаючого покоління, які знаходять відображення на духовному, моральному, демографічному рівнях. Серед проблем, що потребують першочергового розгляду та вирішення, вирізняються такі проблеми: забезпечення рів-

ного доступу до якісної освіти, створення системи й формування потреби освіти впродовж життя, поєднання освіти з глибокими науковими дослідженнями, інформатизація навчального процесу, забезпечення впровадження на всіх рівнях системи освіти мовних стратегій, удосконалення нормативно-правової бази, оптимізація мережі навчально-виховних закладів тощо. Освіта є багаторівневим простором, де передусім створюються умови для саморозвитку і самореалізації особистості.

Комплекс завдань переходу системи освіти на нову філософію розвитку постає й перед такою ланкою, як дитячі будинки та інтернатні заклади. Зміну вектору суспільного розвитку нашої країни супроводжує низка суперечностей, результатом яких є масове зубожіння народу, поширення соціального сирітства, безпритульності, зростання дитячої злочинності, які вимагають від педагогічної науки нової філософії, нових нестандартних підходів у розв'язанні проблем виховання, навчання, соціального захисту дітей-сиріт.

Інтернатні заклади освіти, дитячі будинки завжди відігравали і відіграють важливу роль у розвитку педагогічної теорії і практики, оскільки вони є складником процесу вдосконалення системи освіти. Сьогодні в країні близько 107 тис. дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, які проживають у державних закладах опіки. Значна кількість із них мають труднощі адаптації до дорослого життя, проблеми особистісного розвитку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми опіки дітей-сиріт в сучасній Україні і шляхи їх вирішення є предметом вивчення Г. Бевз, О. Безпалько, Л. Волинець, Л. Завацької, І. Звереві, А. Капської, О. Карпенко, Н. Комарової, І. Пеші, В. Поліщук. Комплекс питань організації виховної роботи в дитячих будинках та інтернатах представлено в роботах М. Бардишевської, О. Бережної, С. Курінної, Н. Павлик, А. Поляничко, Н. Султанова, Ю. Яблоновської та інших. Теоретичні й методологічні розвідки, що розкривають сучасні підходи до організації й вдосконалення виховання дітей в умовах інтернатних установ, здійснено Л. Канішевською, О. Кузьміною, А. Наточій, В. Покась, В. Слюсаренко.

Сучасна наука не дає однозначної відповіді на питання про ефективність роботи дитячих будинків і виконання ними основних завдань із виховання дітей-сиріт, яких, за оцінками науковців, характеризує високий рівень особистісної тривожності, неадекватна самооцінка, агресивність, загострення проблем задоволення особистісних потреб вихованців в асоціальний спосіб, переобтяження негативним досвідом, що підтверджує їхню соціально-психологічну дезадаптацію. Істотним і особливо складним аспектом проблеми

виховання дітей-сиріт залишається їх особистісний розвиток.

Основні положення про сутність особистості як суб'єкта саморозвитку та самоактуалізації в контексті системи соціокультурних та освітніх впливів висвітлено у працях В. Андрущенко, О. Асмолова, Б. Гершунського, Н. Скотної, М. Цибри, В. Шинкарука. Особистісна парадигма освіти є предметом наукових розвідок Г. Балл, І. Беха, І. Подмазіна, В. Сєрикова, І. Якиманської. Парадигми виховання розглядають у своїх наукових дослідженнях Н. Агапова, А. Бойко, А. Валицька, В. Пилиповський, І. Цебрій, В. Шепель та інші.

Аналіз наукових здобутків напрацювань учених показує, що у сучасних науково-педагогічних дослідженнях активно використовуються такі методологічні поняття педагогічної науки як «педагогічна парадигма», «освітня парадигма», «парадигма виховання», «парадигмальний підхід», «поліпарадигмальність», що свідчить про значну увагу дослідників до проблеми розробки понятійно-термінологічного апарату педагогічної науки, поглиблення й упорядкування науково-педагогічного знання, системного дослідження формування сучасних парадигмальних орієнтацій процесів освіти й виховання, пошуку нових перспективних шляхів їх функціонування. Однак, недостатньо висвітлені та потребують детальнішого розгляду парадигмальні орієнтації процесу виховання дітей-сиріт. Аналіз основних імперативів особистісної парадигми виховання в контексті сучасних соціальних змін допоможе активізувати її прогностичний потенціал та розробку інноваційних технологій виховання дітей-сиріт.

Особистісна парадигма освіти є предметом наукових розвідок (Г. Балл, І. Беха, І. Подмазіна, В. Сєрикова, І. Якиманської та інших). Особистісна парадигма виховання дітей-сиріт нами розглядається в контексті опікунсько-виховної діяльності. Дефініцію «опікунсько-виховна діяльність» автором висвітлено у межах цілковитой інституційної опіки дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування [6, с. 12–18].

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. В сучасних українських реаліях формується нове бачення організації виховання, опіки, соціального захисту дітей, які потребують державної допомоги й підтримки. Їх інтеграція в соціум на паритетних засадах уможливорюється шляхом організації в системі інституційних закладів освіти ефективних форм опікунсько-виховної діяльності, потребують удосконалення методи, технології з метою надання професійної допомоги та підтримки дітям, що залишились без піклування батьків. Необхідною постає проблема впровадження інноваційних підходів з метою надання професійної допомоги дітям-сиротам на основі науково обґрунтованих

концепцій опікунсько-виховної діяльності. Однак, без фундаментальної філософської, теоретичної основи не можуть бути вирішені ні проблеми педагогічної практики, ні суспільні проблеми.

У філософському словнику «парадигму» визначено як сукупність теоретичних і методологічних передумов, що визначають конкретне наукове дослідження, яке втілюється у науковій практиці на цьому етапі. Парадигма (грец. – *παράδειγμα* приклад, взірець) – теорія (модель постановки проблеми), прийнята за зразок вирішення дослідницьких завдань певним науковим співтовариством [5, с. 248]. Поняття «парадигма» постає фактично у ролі великої узагальненої моделі світорозуміння. Ціннісне самовизначення суб'єктів педагогічного процесу повністю залежить від усвідомлення ними того, у рамках якої парадигми це самовизначення відбувається.

Слід зазначити, що для парадигми характерним є конкретність позиції, концептуальна ясність, чіткість визначення й усвідомлення теорії, методів, прийнятих способів аргументації тощо. В основі парадигми, на думку М. Богуславського [2, с. 25–28], лежить загальна картина світу, властива конкретній епосі, яка інтегрує в собі світоглядні позиції та уявлення про суть педагогічного процесу, природу дитини, цілі та завдання освітньо-виховної діяльності.

Важливість розробки й дотримання парадигмального підходу в освіті й вихованні пояснюється ще й тим, що нерідко педагогічна теорія була занадто відірваною від практики, складною для розуміння педагогами й упровадження у їхній діяльності, характеризувалася декларативністю й описовістю. Позитивною ознакою парадигми є те, що вона має не лише теоретичний, а й практичний і прагматичний аспекти. Це дозволяє спрямовувати дослідження й розвиток науки загалом у певному напрямі, показувати способи розв'язання наукових і практичних проблем, шляхи вдосконалення освітньо-виховної практики.

Метою публікації є аналіз та осмислення філософсько-освітньої методології щодо становлення та розвитку нової парадигми освіти в Україні та особистісної парадигми виховання дітей-сиріт.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до сучасних соціокультурних викликів у останні роки виникли об'єктивні передумови для вироблення нової філософії вітчизняної освіти на основі переосмислення її пріоритетів і цінностей, формування нових концептуально-методологічних підходів до освітньо-виховної діяльності. Оскільки вітчизняній системі освіти поки що притаманний амбівалентний характер, який, з одного боку, показує кризові тенденції: наявність залишків авторитаризму та технократизму, множинність парадигм, які розглядають мету освіти та виховання на різних теоретико-методологічних засадах. З іншого

боку вже спостерігається активізація пошуку й упровадження в освітньо-виховну практику нових парадигм. Необхідність зміни традиційної парадигми освіти констатує її кризу, позаяк вона вже не відповідає новим вимогам суспільства, не може виконати його соціальне замовлення. Поява нової парадигми, в свою чергу, засвідчує прогресивні тенденції оновлення, реформування освіти відповідно до прогресивного поступу суспільства на певному етапі розвитку.

В останні роки у філософсько-освітній практиці зріс інтерес до становлення особистості, здатної до творчої самоадаптації у мінливому світі, самовизначення та самореалізації. Дослідження сутності особистості як суб'єкта саморозвитку та самоактуалізації в контексті системи соціокультурних, у тому числі і освітніх впливів, відображені у роботах В. Андрущенка, О. Асмолова, Т. Артемьєвої, Б. Гершунського, Р. Зобова, Л. Коростильової, Н. Скотної, М. Цибри, В. Шинкарука та інших дослідників. Розроблено систему підходів та концепцій, що забезпечують методологію дослідження розвитку особистості та її взаємодії із соціокультурним оточенням.

Зважаючи на «парадигмальність» та «парадигмальний плюралізм» у педагогічній науці, можна констатувати, що дискурс, який розгорнувся навколо ціннісних орієнтирів реформування сучасної освіти, відображає зіткнення чотирьох основних освітніх парадигм: *когнітивно-інформаційної, особистісної, культурологічної та компетентнісної*. Кожна із цих парадигм адекватно відтворює лише частину дійсності та фіксує свою увагу на тому, що можна вважати результатом освіти. Кожна парадигма має свої концептуальні засади, є укоріненою в культурі, орієнтує особистість на необхідні цінності.

В особистісній парадигмі центр ваги переноситься з інтелектуального на емоційний та соціальний розвиток людини (Г. Балл, І. Бех, І. Подмазін, В. Сєриков, І. Якиманська та інші). Сутність особистісно-орієнтованої парадигми освіти полягає у розгляді людини як складної самоорганізованої системи, у визнанні унікальності, неповторності, самоцінності кожної особистості і траєкторії її розвитку; у зміщенні цільових настанов освіти з інформатизації особистості на створення умов та допомогу у її самовизначенні та саморозвитку; у становленні суб'єктної позиції педагога в освітньому процесі, який повинен забезпечувати особистісний смисл діяльності тих, хто вчиться, створювати простір для прояву і розвитку їхньої індивідуальності, здійснення свободи вибору. Особистісно-орієнтовані технології мають особливе значення, оскільки підкреслюють цінність особистості, продукують позитивне ставлення до людей і до самого себе, вказують на необхідність партнерства в стосунках, мають на увазі розвиток духо-

вних якостей особистості, повагу і турботу про кожну людину, емпатію, вміння співчувати іншому, природність і відкритість стосунків як значущий показник розвитку особистості.

Сучасні вимоги до формування особистісного підходу окреслено у фундаментальних дослідженнях відомих психологів та педагогів: К. Альбуханової-Славської, О. Асмолова, І. Бех, І. Зязюн, М. Проколієнка, Т. Титаренко, В. Рибалки, В. Семиченка, І. Якиманської та інших.

Освіта може забезпечити саморозвиток і самореалізацію особистості, якщо, спираючись на загально-філософські та психологічні погляди на людину і людство, їх життєве призначення у філогенезі і онтогенезі, буде формувати новий погляд на людину як на самоцінне, природне явище, що саморозвивається, що володіє своєю власною логікою саморозвитку, яку не можна ігнорувати або видозмінювати. Принциповим тут є те, що формування нових парадигмальних основ освітньої діяльності здійснюється у контексті загально-соціальних змін [1, с. 16].

Основні положення, що лежать в основі парадигми освіти, повністю поширюються на виховання, спеціально організований у освітньому просторі педагогічний процес, відтак, диференціюють поняття «освітня парадигма» та «парадигма виховання».

Термін «виховання» у наукових працях трактується по-різному: виховання розглядається як процес цілеспрямованого формування, розвитку і соціалізації особистості (широко розповсюджене у вітчизняній педагогіці визначення); як процес соціокультурного становлення особистості, формування суб'єкт-суб'єктних виховальних відносин суб'єктів виховного процесу, співтворчості у створенні особистісного образу тощо. У сучасних умовах трансформації термінології педагогічної теорії процес уточнення не завершено. Позиція автора наближена до визначення сутності цього поняття, значення якого досліджувала А.М. Бойко: «Виховання розуміється як цілісний процес взаємодії (відносин) дитини, яка має природні, психологічні, індивідуальні та вікові особливості, з дорослими і певними елементами соціального середовища, що опосередковано її самоактивністю» [3, с. 13]. Таким чином, виховання є родовим поняттям, з якого виростають такі видові категорії як педагогічна діяльність, цілісний педагогічний процес, освіта, саморозвиток особистості.

На зламі століть (XX – XXI) відбулася повна зміна парадигми виховання і виникла необхідність розробки методології педагогічних досліджень, адекватних особистісно-гуманістичній парадигмі виховання, що обґрунтовано у вітчизняній педагогіці А.М. Бойко. Парадигму виховання, на її думку, характеризує «багатоваріантність методології й методики, розвиток творчих і духовних здібностей

особистості, гуманітаризація та гуманізація системи освіти, постановка в її центрі людини, створення умов для її саморозвитку і самореалізації» [3, с. 14].

Виховання є багаторівневою системою, що включає підсистеми загальнодержавного, національного, соціально-групового виховання і самовиховання, які детермінуються загальним імперативом, що вказує на визначальний вектор розвитку цієї системи. Цим системоутворюючим вектором, матрицею організації і здійснення процесу є парадигма виховання. Втрата загального імперативу розвитку процесу виховання неодмінно призводить до виникнення стійких негативних явищ у дитячому і підлітковому середовищі (агресивні прояви поведінки, екстремізм, соціальна дезадаптація), відбувається стійке зниження рівня психічного і фізичного здоров'я дітей; зниження виховного потенціалу сім'ї; збільшення чисельності дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Ця ситуація поглиблюється також жорстким пресингом інформаційного простору.

Парадигма виховання повинна ґрунтуватися на цінностях, ціннісно-сміслових утвореннях формування особистості в певний історичний період розвитку суспільства – саме вони визначають вектор розвитку, спрямованість цілісного виховного процесу, а також розкривають погляди держави і суспільства на особистість, характеризують відносини між суб'єктами соціально-педагогічної взаємодії. Разом з тим, парадигма виховання не може не враховувати ставлення особистості до соціальних впливів, саморозвиток її особистісного потенціалу.

В Україні теорія і практика виховання дітей-сиріт упродовж віків базувалась на загальнолюдських цінностях: гуманізмі, співчутті, милосерді, добрі, сумлінні, любові. Традиційно виховання дітей-сиріт базувалось на принципах компенсації дефіциту родинного виховання, впровадженням сімейних форм опіки. Хоча Україна і визнала сім'ю як пріоритетну форму влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, однак заклади інтернатного типу є однією з найпоширеніших форм державного забезпечення дітей, що потребують опіки. Турбота про підростаюче покоління вимагає нових підходів до функціонування опіки й опікунсько-виховної діяльності, побудованої на засадах гуманізму.

Сучасна парадигма виховання обумовлюється впливом феномену розвитку людства у XXI столітті – глобалізацією, який охоплює не тільки сучасний політичний, економічний і соціальний стан життя світової спільноти, але й активно входить у європейський і світовий освітній простір третього тисячоліття. Особливістю цього феномену є стрімкий розвиток інформаційних технологій, широке поле соціально-економічних інтеграційних процесів між державами світу, що детермінує

концептуалізацію і матеріалізацію наукових ідей, вихідних положень, які стосуються системи освіти і виховання та виховання дітей-сиріт.

Проблема вдосконалення традиційних підходів у вихованні особистості дитини-сироти та оновлення традиційних теоретико-методологічних засад виховання дітей-сиріт з урахуванням соціальних змін сучасного суспільства потребує поглибленого дослідження, пошуку шляхів оптимізації виховних технологій. Опікунсько-виховна діяльність повинна базуватися на принципах актуалізації особистісного ресурсу дітей-сиріт та створенні оптимальних умов для їх емоційного та соціального розвитку.

Висновки. Особистісна парадигма виховання дітей-сиріт є найбільш ефективною в сучасних умовах трансформації інституційних форм утримання дітей. Особистісна парадигма виховання не просто декларує, а утверджує дитину як найвищу цінність життя, передбачає визнання її індивідуальності, самобутності, самоцінності. Вихованець розглядається як особистість, яка сама може обрати такий шлях освіти, який допоможе їй досягнути найкращих результатів. Головне завдання виховання при цьому підході – допомогти дитині-сироті якомога ефективніше взаємодіяти з оточуючим світом, створити оптимальний освітній простір для засвоєння нею вітагенного досвіду.

Перспективу подальших досліджень автор вбачає у висвітленні історико-педагогічного досвіду виховання та розвитку особистості дитини-сироти у вітчизняній теорії і практиці ХХ століття, процесу становлення і розвитку парадигм і концепцій виховання дітей, позбавлених батьківського піклування з метою виявлення світоглядних положень і установок, на основі яких визначається їх прогностичний потенціал.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Андрущенко В. Філософія освіти ХХІ століття і пошук пріоритетів / В. Андрущенко // Філософія освіти. 2005. № 1. С. 5–17.
2. Богуславский М.В. Авторитарная педагогика – педагогика авторитета / М.В. Богуславский // Директор школы. 2002. № 5. С. 25–28.
3. Бойко А.М. Концептуальні основи особистісно-соціального виховання / А.М. Бойко // Педагогічні науки : зб. наук. пр. Вип. 3 (59). Полтава, 2013. С. 5–15.
4. Бондаревская Е.В. Парадигма как методологический регулятив педагогической науки и инновационной практики / Е.В. Бондаревская // Педагогика. 2007. № 8. С. 3–10.
5. Гончаренко С. Український педагогічний словник / Семен Гончаренко. К. : Либідь, 1997. С. 248.
6. Лялюк Г.М. Теоретико-методологічне обґрунтування опікунсько-виховної діяльності як соціально-педагогічного явища // Інноваційна педагогіка. 2019. Вип. 11. С. 12–18.